

Erica Johnson Debeljak

Po koncu obleganja

Januarja 2004 sem bila nekaj dni v bosanski prestolnici Sarajevu. Mesto, ki ga je svet poznal kot gostitelja zimskih olimpijskih iger leta 1984, je zdaj veliko bolj znano po razvpitem obleganju, trajajočem tri leta in pol, od 5. aprila 1992 do 21. novembra 1995, ki se je s posredovanjem Američanov končalo s podpisom daytonskega sporazuma. Mislim, da bi se skoraj vsi, ki so ti dve dogajanji spremljali po televiziji ali brali o njiju v časopisih in revijah, strinjali, da je bilo obleganje daleč bolj razburljivo. Navsezadnje je obleganje Sarajeva ponujalo obilico tistega, kar redkokdaj lahko ponudijo organizirane športne prireditve: vsebovalo je vse nujno potrebne sestavine prvovrstne človeške drame.

Hkrati je za ozadje drame, ki je prispevala k naraščajoči in skoraj nevzdržni napetosti za zunanji svet (kaj šele za Sarajevčane, ki so vse to doživljali iz prve roke), poskrbelo tudi dolgotrajno pomanjkanje hrane, vode in elektrike, ki ga je trpelo tristo osemdeset tisoč meščanov. Ker sem Sarajevu obiskala v najhujši zimi, lahko iz lastne izkušnje povem, kakšno bedo je moralo povzročiti že samo pomanjkanje ogrevanja. Moja gostiteljica Vojka je povedala, da je voda v kozarcu do jutra navadno zmrznila, če jo je pozimi po naključju pustila čez noč na kuhinjskem pultu (voda je bila med obleganjem tako redko razkošje kot ogrevanje in preden si šel spat, je nisi brezbrizno zlil proč). Povedala je tudi, da je pozimi spala v smučarskih hlačah in dolgem plašču iz kunjega krzna – zelo eleganten odgovor na stisko, vendar je bila zanj lahko hvaležna, kajti po kratki januarski izkušnji tisti vikend v Sarajevu sem sklepala, da bi brez plašča morda do jutra tudi ona zmrznila.

Obleganje, zelo počasna metoda vojskovanja, je vojaška taktika, ki jo največkrat povezujemo s starodavnimi obzidanimi mesti, oblegovalnimi ovni in trojanskimi konji. V sodobnem

času je sorazmerno redko: mislim, da ne zaradi moralnih pomislekov (navsezadnje tudi bombardiranje mestnih naselij iz letal, kar je priljubljena sodobna vojaška taktika, ni ravno pretirano etično početje), temveč preprosto zato, ker večina armad nima ne dovolj potrpljenja ne vojakov, da bi obkrožili mesto, sedli in čakali, da se bo nasprotnik vdal. Vendar so v čisto posebnem primeru Sarajeva in bosanske vojne dolgotrajno obleganje izvedle srbske paravojaške enote (vojaki nekdanje jugoslovanske vojske in na novo ustanovljenih srbskih vojaških sil v Bosni), ki očitno niso imele nujnejšega dela. In kar je morda še pomembnejše, izvajali so ga srbski civilisti v Bosni, ki so navdušeno podpirali politiko etničnega čiščenja ali pa so preprosto sodelovali zaradi napetega adrenalinskega dogajanja. Te raznolike vojaške enote so obkrožile Sarajevo, ki na smolo njegovih prebivalcev leži v kotlini med strmimi gorami, in ga odrezale od energetskih virov, letališča in preostalega ozemlja Bosne, če odštejemo nekaj medijskega poročanja, pa tudi od sveta.

Samo obleganje morda ne bi bilo dovolj dramatično, da bi dalj časa obdržalo pozornost muhastega občinstva mednarodnih vesti. Za to je bila potrebna senzacionalnost in mučna navzočnost zla. Obleganje Sarajeva je po naključju ponudilo še nekaj bolj mučnega od običajnega grdega vedenja vojakov, ki v vojnem času pač ubogajo ukaze. Ponudilo je tisto srhljivost posebne vrste, ki spremlja vulgarno, vztrajno in množično kršenje najosnovnejših tabujev, ki vladajo v človeški kulturi, med *navidez navadnimi ljudmi*. To primes dramatičnosti so še zlasti posebljali tako imenovani ostrostrelci, čepeči na hribih okoli mesta, ki so skrbno motrili ulice in na muhe svojih pušk lovili posamezne prebivalce mesta – čakajoče v vrsti, da bi kupili kilogram moke, na primer, ali stresajoče preprogo čez balkonsko ograjo. Potem pa v drobnem, tihem trenutku – morda takrat, ko je ostrostrelčeva tarča za trenutek postala, da bi si frcnila pramen las z oči ali v spominu pobrskala po odlomku iz pogovora tistega dne – in bum! Nekje zgoraj v hribih je prst pritisnil na sprožilec, spodaj se je zgrudil človek in temna luža krvi se je začela širiti po sivih tlakovcih.

Osupljivo. Na žalost pa so zla dejanja navidez navadnih ljudi manj osupljiva zaradi številnih strahotnih dogodkov preteklega stoletja in zaradi naše vedno močnejše množično-medijske informiranosti. Zato imam občutek, da je bila najpomembnejša sestavina sarajevske juhe – brez katere bi bilo vse skupaj preprosto preveč grobo za občinstvo – prav junaštvo, presentljivo junaštvo, s katerim so se Sarajevčani borili proti zlu, ki je iz dneva v dan prežemalo njihova življenja. Možje, ki se niso skrivali po kletah, temveč so se vsak dan odpravili nabirat suhljad, menjat družinske dragocenosti za kos mila ali pomagat pri kopanju groba za prijateljevega sina; ženske, ki so se še naprej ličile in nosile čevlje z visokimi petami, ko so se na poti na baščaršijsko tržnico izmikale kroglam; sarajevski Srbi, ki so jih srbski tovariši izločili iz družbe, ker se jim niso hoteli pridružiti v hribih; kulturniki, ki so še vedno prirejali gledališke predstave in filmske festivale; novinarji, ki niso nehali poročati iz stavbe časopisa *Oslobodjenje*, čeprav so jo uničili topovski izstrelki; pesniki, ki

niso nehali pisati, čeprav je bila čudovita stara sarajevska knjižnica požgana do tal; mladi zaljubljeni, ki so bili še naprej zaljubljeni, čeprav so jih kosili streli med zadnjim norim begom čez *alejo ostrostrelcev*; obiskovalci legendarnih sarajevskih kavarn, ki se niso nehali sestajati ob skodelici kave, čeprav je v temnem obleganem mestu ni ostalo niti kaplje.

To je bila vsekakor snov za veliko dramo. Novinarji z vsega sveta in celo slavne osebnosti so se v trumah zgrinjali v mesto, naj so šli tja z dovoljenjem srbske vojske (ki se je tudi sama težko upirala javnemu nastopanju) ali pa se tihotapili skozi osemstometrski tunel, izkopan iz mesta do vznožja gore Igman, da so v mesto tihotapili orožje, hrano in novinarje, iz mesta pa hudo ranjene ali tiste, ki preprosto niso več zdržali v njem. Ti novinarji in drugi obiskovalci so prihajali kot priče ali – kar je bilo morda še pomembnejše – kot začasni udeleženci ključnega junaštva tega mesta; bili so v oporo in spodbudo v sicer ciničnih in moralno zmedenih časih. In če ne želimo biti do teh vojažarstvenih tropov krivični – kajti pogosto so jim očitali, da so le prostaška zijala v živalskem vrtu s človeškimi eksponati –, je treba reči, da so med obleganjem Sarajeva številni ljudje kalili svojo politično in moralno vest. Številni so sklenili trajne prijateljske vezi in olajšali življenje svojim novim prijateljem s kavo, denarjem, milom in cigaretami, ki so jih prinašali, in navsezadnje s tem, da so zgodbo o tem mestu pripovedovali vsemu svetu. Še več, precejšnje število teh prostaskih zijal je v Sarajevu ter drugih mestih Bosne in nekdanje Jugoslavije prav pri takem početju izgubilo življenje.

Naj je bil spopad med dobrim in zlim še tako srdit, še tako spodbuden, sam morda ne bi zadoščal za to, da bi sarajevsko zgodbo povzdignil med epske drame. Če na to gledamo s skeptičnim očesom kritika – vrhunskega filmskega producenta ali književnega agenta – bi bilo vse skupaj lahko malce preveč ceneno: žrtve preveč krepostne, bradati grešniki preveč divji in nepopravljivi. Tisto, kar je bilo torej potrebno, da se je zgodba dvignila nad oguljeni spopad stereotipov, je bila tesnoba moralne dileme, ki je osvojila srce, duha in razum gledalcev te predstave; tesnoba dileme, ki je iz opazovalcev malone naredila sokrivce zla. Ta zadnji neobhodni element so v veliki meri prispevali Združeni narodi in mednarodna skupnost, ko so njihove različne veje in organizacije skušale pravično uravnotežiti želje in potrebe žrtev in njihovih morilcev, obleganecv in oblegovalcev, nepremišljenih sprehajalcev po sarajevskih ulicah in ostrostrelcev, ki so jih kosili s krogli.

Vse tisto, kar sem doslej opisala, pa je komaj kaj več kot povzetek preteklosti. Bolj ali manj je to znano. Tisto, kar je večinoma še vedno neznano – ali znano le peščici, ki se je potrudila in izbrskala podatke – pa je razplet sarajevske zgodbe. Kaj se je zgodilo potem? Dramatični vrhunec dogajanja je bil daytonski sporazum in z njim konec neposrednih sovražnosti. Ostrostrelci so se umaknili s hribov. Vsakdanje življenje je teklo naprej brez groženj s smrtjo, vsaj toliko, kolikor tudi sicer življenje poteka zunaj grozeče sence smrti. Odprli so letališče. Spet so imeli elektriko. Kozarec vode, ki je čez noč ostal na pultu, do jutra ni

več zmrznil. Kotlički v straniščih so po treh letih znova delovali – Vojka mi je brez sledu ironije povedala, da ljudje med obleganjem niso bežali iz Sarajeva iz strahu pred smrtjo, temveč zato, ker niso več prenesli ostrega vonja po človeškem blatu, ki se je širil iz skoraj izsušene mestne kanalizacije. In vzvišeno oko svetovnih sredstev obveščanja se je zazrlo v druge drame.

Kaj pa se je s Sarajevom dogajalo po koncu obleganja?

* * *

Več kot deset let že živim na območju, ki je zdaj znano kot nekdanja Jugoslavija: v Sloveniji, delčku na smrt obsojene federacije, ki se je srečno ločil od balkanske pustote in se maja 2004 pridružil Evropski uniji. Med pripravami na obisk v Sarajevu sem imela nekakšen občutek vznemirjenja ali natančneje rečeno, občutek pomembnosti, ki ga gotovo ne bi imela, če bi se za vikend odpravljala v Salzburg ali Milano. Vojka Smiljanić – Djikić, živahna in neutrudna urednica kulturne revije Sarajevske sveske, ki objavlja dela piscev iz regije in so namenjena trenutno še izmikajočemu se cilju, namreč spravi, me je ob izidu nove številke povabila na javno predstavitev.

Ob obisku v Sarajevu skoraj devet let po koncu obleganja je še vedno živ občutek voajerizma, če ne celo junaštva. Mesto je bilo nekoč eden najsijajnejših draguljev nekdanje Jugoslavije – običajni cilj mladoporočencev, upokojencev in vseh, ki so hrepeneli po tem, da bi okusili orientalsko eksotičnost. Značilnosti, ki so iz njega naredile priljubljeno turistično privlačnost, so iz njega naredile tudi priljubljeno (pravzaprav nujno) tarčo nacionalistov nekdanje Jugoslavije: Bašaršija v slogu otomanskega cesarstva z orientalskim vodnjakom in ozkimi uličicami, prepolnimi obdelovalcev bakra, prodajalcev preprog in ciganov, z lepo Gazi Husrefbegovo džamijo, ki si deli majhno zaplato zemljišča v središču Sarajeva z najstarejšo srbsko pravoslavno cerkvijo v Jugoslaviji, eno redkih preostalih sinagog v tem delu sveta, in katoliško cerkvijo, zgrajeno za časa avstro-ogrske monarhije. Celo krasni, a ranljivi zemljepisni položaj sredi hribov ponuja posebno atrakcijo: strme kamnite stopnice se vijejo navzgor, od tržnice proti stanovanjskim soseskam za prebivalce višjega sloja, ki jih objemajo gozdnata sosednja pobočja. Seveda je tu še slavni svetovljanski polet prebivalcev Sarajeva – njihova ravnodušna širina, čudaški smisel za humor, usmerjen proti njim samim, prodoren občutek, da imajo neskončno veliko časa za posedanje za majhno okroglo mizo, za pogovor in smeh ob celi vrsti skodelic turške kave in nekaj zavojčkah zahodnih cigaret. Na srečo lahko povem, da je kar nekaj teh značilnosti preživelo vojno, čeprav morda ne vse. Ironija usode pa je, da najprivlačnejša lastnost Sarajeva kot današnjega cilja turističnih potovanj ni njegova velika očarljivost, temveč telesne in duševne rane, nastale prav zaradi tiste vojne, ki naj bi jih zacelila.

In tako sem sedela poleg Vojke v njenem izposojenem džipu, s katerim je mene in mojega moža peljala z letališča v mesto, in pogled mi je takoj oživel zaradi voajerističnega nagona: želje, da bi odkrila sledove sarajevske mučne

izkušnje. In nisem bila razočarana. Marsikaj takega je bilo, kar je potešilo mračno lakoto mojih oči. Ogledovala sem si ulice in sledila drobnim brazgotinam, ki so jih puške ostrostrelcev pustile dobesedno na vsaki stavbi v mestu. Videla sem tudi prave kraterje, ki so jih topovski izstrelki povzročili na opečnatih pročeljih, in kar je bilo najbolj senzacionalno, počrnele ruševine stavb, ki so še vedno posejane po sarajevski mestni krajini: hotel Evropa, mestna knjižnica, vrste stanovanjskih blokov v socialističnem slogu, ki so bile najbližje položajem srbskih topničarjev. Še bolj nespodobna kot lakota mojega pogleda je bila moja nenehna potreba po anekdotah. Med vsakim pogovorom s Sarajevčani mi je v duhu potekal neizgovorjeni vzporedni pogovor: "Kaj se vam je zgodilo?" sem želela vprašati. "Kakšna je vaša zgodba? Ali ste kdaj, kot v eni svojih pesmi pravi bosanski pesnik Semezdin Mehmedinović, *upočasnili korak ob mostu, da ste opazovali, kako psi trgajo truplo ob reki?*"

Na srečo voajerja v meni – in kot sem sčasoma začela verjeti, na nesrečo Sarajevčanov – mi takih vprašanj ni bilo treba izgovoriti. Skoraj brez izjeme so mi vedno pripovedovali prostovoljno. Kot truplo utopljenca je prej ali slej priplavalo na površje skoraj med vsakim pogovorom. Doživljanje triletnega obleganja se je tako neizbrisno spojilo z dušami tistih, ki so ga doživeli, da je postalo njihova osrednja, skoraj določujoča človeška značilnost.

Kmalu po najinem srečanju je Vojka opisala trenutek, ko je na Sarajevo padla prva skoraj nadrealistična topovska krogla. S soprogom (upokojenim diplomatom in izjemno postavnim moškim, kar sem nehote opazila, ker so njegove slike v vseh sobah Vojkine hiše stale na vidnih mestih) sta doma priredila večerjo za prijatelja – znanega sarajevskega arhitekta in njegovo ženo. Vojka je povedala, da so vsi štirje skoraj planili v smeh, ko so zaslišali značilno žvižganje in za njim eksplozijo; bilo je tako popolnoma neverjetno, tako docela nesmiselno. Naslednje jutro se je nesmiselnost nadaljevala. Vojka je stopila na balkon, kjer bi jo kmalu zadela ostrostrelčeva krogla. Po tistem sta z možem spala v shrambi brez oken. Pozneje sta se za ves čas obleganja preselila v sorazmerno varno hčerkino hišo.

Leta 1995 se je Vojka sama vrnila domov. Njen soprog je umrl za srčno kapjo deset dni pred podpisom daytonskega sporazuma. Na njegovo smrt gleda kot na vojno izgubo, in glede na okoliščine ji tega pravzaprav ne more nihče zameriti.

Več ur po tistem pogovoru sem sedela v kavarni neke knjigarne s prijateljico mojega moža, ki ji je bilo ime Ferida. Takoj mi je natančno povedala – skoraj še preden sem si odvezala šal – kaj je odnesla iz doma, v katerem je preživela otroška leta, ko ga je zadela topovska krogla, da se je vnel in pogorel do tal: plastično vrečko oblačil, "ženske stvari", kot se je izrazila, in plastično vrečko knjig. Pod Feridinimi žalostnimi očmi je zasijal širok nasmeh. Njeni se niso več vrnili v domačo hišo, je dodala, preden sem jo utegnila kaj vprašati. Niso imeli denarja, da bi jo obnovili. Potem se je spet nasmehnila in dodala, kot bi ji ravnokar padlo na pamet: "Moj oče še vedno hodi tja obdelovat svoj zelenjavni vrt."

Naslednji dan smo se sprehodili po hladnih, mokrih ulicah Baščaršije v spremstvu Senadina, filozofa vojaka, ki se je med vojno bojeval v bosanski vojski in zdaj končuje doktorat v Firencah. Mimogrede nam je pokazal ulico Vase Miškina, kjer je bil maja 1992 zloglasni pokol čakajočih na kruh, malo dlje pa še tržnico, kjer je bilo proti koncu obleganja zadetih največ oseb naenkrat – šestinšestdeset ubitih in več kot dvesto ranjenih. Taka je nova geografija Sarajeva, njegov turistični zemljevid slikovitih točk.

Tistega dne sem med večerjo vprašala Davorja, mladeniča, ki organizira vsakoletni gledališki festival, zakaj se je med obleganjem očitno tako malo ljudi balo smrti, zakaj so se tako redki skrivali po kleteh, kot bi se bila najverjetneje jaz. Skomignil je z rameni in pripomnil, da je bila usoda sčasoma videti popolnoma naključna. "Smrt te pobere ali pa ne, tako v Sarajevu kot kje drugje. Zato je čisto vseeno, če greš zvečer ven, ali ne." Spomnil se je na znanca, ki se je kot obseden bal za glavo. Odšel je iz Sarajeva in nedolgo zatem ga je v Zagrebu povozil avto. Smrti ne moreš prelisicati. Taka je nova sarajevska filozofija, novi polet.

Dan po tiskovni konferenci nas je Vojkin ameriški prijatelj Chuck peljal na ogled mesta. Ni se potrudil vprašati, kam želimo iti. Bistvo Sarajeva je zvedenelo v vojne prizore. To smo se torej odpravili gledat. Najprej nas je odpeljal gor v hribe, da bi dobili občutek, kako blizu so bili ostrostrelci, kako sijajno strelišče so imeli. Slabo splužene ceste so bile prekrite s spolzko plastjo snega. Previdno smo tu in tam upočasnili vožnjo, da smo med drevjem pokukali navzdol v kotlino, kjer se je razprostiralo mesto, proti človeškim postavam, ki so se molče pomikale po rjavih in belih ulicah. Ob robovih ceste so bili živo rdeči znaki jasno vidni sredi zasneženih gozdov: označevali so večja območja. Znaki z lobanjami in prekrižanimi kostmi so svarili pred še nerazstreljenimi protipehotnimi minami. Sarajevčani, zajedljivi kot vedno, pravijo, da so to bosanski znaki za zasebno posest. Ko je cesta postala prenevarna, je Chuck obrnil džip in odpeljali smo se proti letališču in Dobrinji, mestnemu predelu, kjer se je začel slavnj podzemski hodnik – med vojnc sarajevska edina delujoča vez z zunanjim svetom.

Podzemski hodnik – zdaj muzej Tunel (neodvisno zasebno podjetje, ki ga vodi Edis Kolar, kajti tunel se začinja pod njegovo hišo) – je prispeval še en poduk o tem, da si je od daleč tako rekoč nemogoče predstavljati skrajne in nesmiselne razmere, nemogoče je do konca razumeti topografsko lego. Kot številni drugi, ki so bili hkrati morbidno fascinirani in moralno ogorčeni zaradi obleganja, sem veliko brala o tem in tudi o podzemskem hodniku (moja duša se je politično kalila v jugoslovanskih vojnah, ker sem na to območje prišla le leto dni po uspešni desetdnevni vojni v Sloveniji in ravno sredi vojne na Hrvaškem ter v Bosni). Vendar je bila moja predstava povsem napačna. Vedno sem si zamišljala širok, čist, s peskom posut prehod. Če pomislim nazaj, sem si najbrž predstavljala predor iz svojega otroštva v San Franciscu, ki je bil izkopen pod peščinami in je peljal na neko široko tihoceansko plažo. Sarajevski

podzemski hodnik pa je ozek, nizek in vlažen. Dva človeka ne moreta vzporedno hoditi po njem. Pravzaprav je bilo treba pretok ljudi skozi tunel skrbno nadzorovati, kajti dvosmerni promet v njem ni bil mogoč. Grobo blato in stropni tramovi so marsikje le meter visoko.

Oskrbnik podzemskega hodnika je z otožnim nasmehom – otožni nasmehi so v Sarajevu med najpogostejšimi izrazi na obrazih – pripovedoval o visokoraslem švedskem veleposlaniku, ki je med obleganjem obiskal Sarajevo. Prezirljivo je zavrnil gostoljubje Srbov, ki so mu ponudili varen prehod čez njihovo ozemlje, in raje šel skozi tunel ter drago plačal svojo načelnost. V mestu, kjer so bile bolnišnice pogosto tarče obstreljevanja in zato v žalostnem stanju, se je na lepem znašel z globoko rano sredi čela, ki so mu jo morali zakrpati z desetimi šivi.

Vsak dan je šlo skozi podzemski hodnik kakšnih štiri tisoč oseb. Vsak moški, ki je bil kolikor toliko pri močeh in je šel skozi tunel, je moral nesti petdeset kilogramov tovora (hrane in streliva) na hrbtu in petindvajset v rokah. Za ilustracijo ob vhodu v podzemski hodnik stoji vreča, ki tehta natančno petdeset kilogramov: Nisem bila presenečena, ko sem jo s težavo samo dvignila, kaj šele nosila. Vojka je pripomnila, da se je nekoč pritožila zaradi nezaslišano visokih cen na sarajevskem črnem trgu, neki prodajalec pa jo je mirno zavrnil: "Kar poskusite vsak dan iti skozi tunel, gospa."

Moja najbolj zgrešena predstava o podzemskem hodniku (ugotovila sem, da to velja tudi za mnoge druge, skupaj z nekaterimi, ki so celo obiskali Sarajevo in pisali o njem) je bila, da pelje iz Sarajeva, ki ga nadzorujejo Bošnjaki, do letališča. Pogled na zemljevid pa razkrije drugačno zgodbo. Srbska vojska je zasedla vse hribe okoli Sarajeva, razen Igmana. Dostopa iz mesta do te pomembne točke pa niso preprečevali Srbi, temveč sile Združenih narodov, ki so nadzorovale letališče: zadnji del zanke okrog Sarajeva. Prej sem si predstavljala, da se podzemski hodnik konča pri letališču, bežeči Sarajevčani pa pokukajo na plan zunaj z meglo ovitega letališkega asfalta, kjer se odvijajo prizori, ki spominjajo na *Casablanca*; Ingrid Bergman v vlogi lepega, obleganega Sarajeva in Humphrey Bogart, ki priskrbi listine in varen prehod, v vlogi prekaljenih, vsega naveličanih vojakov Združenih narodov.

V resnici pa nič ne bi moglo biti dlje od resnice. Kolar je poškilil proti letališču, ki se ga je videlo kakšnih štiristo ali petsto metrov daleč. "Preden je bil zgrajen podzemski hodnik," nam je povedal, "so ljudje tekli čez tisti travnik, da bi prišli do Igmana." Združeni narodi pa so zato, da so smeli nadzorovati letališče, sklenili sporazum z bosanskimi Srbi, da bodo dovolili dostop do mesta le človekoljubni pomoči, predvsem pa brez posebnega dovoljenja ne bodo nikogar spustili ven. Kadar so dežurni Združenih narodov na letališkem kontrolnem stolpu zagledali človeške postave, ki so se premikale v temi, so osvetlili travnik in letališke steze, in srbski ostrostrelci na obeh straneh prehoda so jih pokosili s strelji. Bilo je nekakšno na glavo postavljeno zaveznitvo. Oblegani Sarajevčani nazadnje niso imeli druge izbire, kot da izkopljejo

podzemski hodnik do druge strani letališča, do vznožja Igmana, skoraj kilometer daleč.

“Preden je bil tunel zgrajen, je bilo pobitih na stotine ljudi, ki so tekli čez tisto polje,” nam je povedal Kolar. Izraz na njegovem obrazu je bil resen, kot se je spodobilo, pa tudi presenetljivo navdušen, celo nežen. Kot številni obiskovalci podzemskega hodnika – morda najbolj obiskane turistične znamenitosti Sarajeva – postane Kolar nenavadno otožen ob spominu na junaštvo, ob misli na svoje domovanje v polju smrti, na prekanjenost, pogum in trdo delo, ki je bilo potrebno, da so se izognili nenavadnemu konglomeratu sil, ki so se uprle njemu in njegovim sarajevskim someščanom. Ne more si predstavljati, da bi počel kaj drugega kot vodil muzej Tunel. “V podzemskem hodniku vidim svojo prihodnost,” je rekel napol v šali.

Ko smo se vračali k Vojki, smo naredili majhen ovinek. V soseski, ki ni mogla biti dlje kot deset minut vožnje od središča Sarajeva, sem opazila, da napisi niso več v latinici, temveč v cirilici. Chuck se je obrnil k meni s ponarejeno ljubeznivim nasmeškom turističnega vodiča: “Dobrodošli v srbskem Sarajevu!” Nejeverno sem se ozirala okoli sebe. Daytonski sporazum je prinesel Bosni mir za ceno delitve na dve ločeni upravni in zemljepisni enoti – bošnjaško-hrvaško federacijo in srbsko republiko –, vendar se mi ni niti sanjalo, da je srbski del tako blizu Sarajeva, da se pravzaprav začinja znotraj mesta samega. “Ampak bošnjaški in srbski otroci hodijo v iste sarajevske šole, ni res?” sem osuplo vprašala. Vojka je gladko odgovorila: “Ne. Druga vlada, druga policija, druge šole. Mi se učimo o čudežih demokracije in mnogokulturnosti, oni pa se učijo, da sta Radovan Karadžić in Slobodan Milošević junaka. Nekateri srbski otroci v Bosni niti tega ne vedo, da je bilo to mesto oblegano.”

Chuck, ki je v zadnjem desetletju in pol od časa do časa delal za mednarodno skupnost v Sarajevu (in, spoštovanja vredno, med obleganjem protestno odstopil), je odgovoril nekako tako, kot bi se hotel braniti: “Nekaj napredka vseeno je. Ni več mitnic.” To je pripomnil ravno tedaj, ko smo znova zapeljali v ožje Sarajevo, in tik preden smo šli mimo dveh policajev bošnjaško-hrvaške federacije, naslonjenih na parkiran avtomobil. Vojka je pristavila: “Živež pa kupujemo na srbski strani, tam je ceneje.”

To je tista strašna plehkost v razpletu dramatičnega obleganja. Ljudje v tem mestu so šli skozi ogenj. Kljubovali so smrti. Izgubili so svoje domove in zakonske partnerje. Izgubili so otroke in vnuke, ki so se razkropili po tujih deželah. Marsikdo, ki je šel na tuje kot dojenček ali otrok, ne govori več jezika starih staršev, ki so ostali doma. In zdaj, skoraj deset let pozneje, je vse, kar imajo Sarajevčani od svojega presunljivega poguma in izgub, možnost, da kupujejo v trgovinah na drugi strani, ne da bi bili pri tem ob glavo. Kadar prebivalci Bosne izpolnjujejo obrazce za popis prebivalstva ali kaj podobnega, morajo označiti, kateri etnični skupnosti pripadajo: bošnjaški, hrvaški ali srbski. Če si napol Hrvat in napol Srb, zakonec pa je Bošnjak – ali pa, če se imaš po naključju predvsem za prebivalca Bosne in ne za člana kakšne narodnostne skupine – moraš označiti polje “drugo”. Identiteta, ki so

jo prebivalci Sarajeva med obleganjem s tako težavo ohranili v središču interesov, je zdaj neopazno postala obrobna.

Daytonski kratkoročni cilj, konec sovražnosti, je bil dosežen dobesedno z delitvijo Bosne. Niso pa bili doseženi njegovi dolgoročni cilji: da bi se begunci vrnil domov, da bi se narodnostne skupine pobotale in bi se upravno razdeljeni hrvaško-bošnjaška federacija in srbska republika postopoma združili pod eno samo, skupno zvezno vlado. Odpor do tega, da bi dopolnili daytonski sporazum in izboljšali možnosti, da bi Bosna postala enotna država, sposobna za samostojno življenje, se je ohranil kljub temu, da sta dva od treh glavnih podpisnikov mrtva (nekdanji hrvaški predsednik Franjo Tuđman in nekdanji bosanski predsednik Alija Izetbegović), tretjemu (nekdanjemu srbskemu predsedniku Slobodanu Miloševiću) pa zaradi genocida in vojnih zločinov sodijo na mednarodnem haaškem sodišču. Zadnji šibki žarek upanja na obnovitev pogajanj o pomanjkljivih členih daytonskega sporazuma je zamrl po volitvah leta 2003 v Bosni (tako v hrvaško-bošnjaškem kot v srbskem delu) in tudi v ožji Srbiji. Povsod so bile izvoljene bolj ali manj skrajne nacionalistične vlade.

Če bi sarajevsko zgodbo poskusno dali na trg kot film, bi gledalci odhajali iz dvorane z občutki odpora in ogorčenja. Soglasno bi zahtevali prepričljivejši in pravičnejši konec zgodbe o epskem junaštvu. Bolje bi bilo, da bi kot slavne trojanske ženske izginili v ognju slave, bi rekli, kot da se dogajanje izpoje v takem brezupu. Že samo v tem pogledu so bile zimske olimpijske igre leta 1984 v Sarajevu bolj zabavne kot veliko obleganje v devetdesetih letih. Na olimpijskih igrah je tekmovalc, ki je smučal najhitreje – najbolj elegantno, drzno in spretno – dobil naslov zmagovalca in zlato medaljo. Po daytonskem sporazumu pa navidezni zmagovalci – Sarajevčani – niso dobili ničesar, le zvedenelo mirovno trofejo. V Sarajevu tudi po obleganju, tako kot prej v najmračnejšem obdobju, zmaguje povsem ista družčina dobrih, slabih in moralno neopredeljenih. Dobri niso zmagali, slabi se niso umaknili osramočeni in polni obžalovanja – nasprotno, za nagrado so dobili svojo lastno minirepubliko – in mednarodna skupnost, bruhajoča birokratske obrazce, ki so odsev moralnih vrednot nekdanjih oblegovalcev mesta, še naprej igra enako moralno dvoumno vlogo: na eni strani dobrotnika in na drugi izdajalca. Pravi trojanski konj.

Morda je videti neresno in celo kruto, če na stvarne dogodke v Sarajevu človek gleda kot na nekakšno gledališko igro. V resnici pa so slabosti obleganja s stališča dramske logike enake njegovim resničnim hibam. Manjka mu notranje strnjenosti in celovitosti – zaključenosti, če vam je ljubše –, in zato mesto in njegovi prebivalci še vedno skoraj odkrito trpijo, zato so nasmeški še vedno kisli, zato svojo prihodnost vidijo v podzemskem hodniku. Aristotel je rekel, da mora prava gledališka tragedija vsebovati dvoje elementov mitosa: *peripeteio* preobrat dogodkov iz ene v drugo smer, ki je v nasprotju s tokom pripovedi, in *agnorisis*, preobrat iz nevednosti v spoznanje. V primeru Sarajeva ne opazimo ne prvega ne drugega. *Peripeteia* bi pomenila, da bi se razmere ločevanja narodnosti, zabetonirane med obleganjem, popolnoma spremenile, *agnorisis*

pa, da bi tisti, ki so v Sarajevu dali proste roke zlu, spoznali, kaj so storili in se morda celo pokesali. Daytonski sporazum je bil sklenjen zaradi enega samega razloga: da bi ustavili prelivanje krvi in zagotovili mir, kakršen koli mir. Spomnim se, kako zelo smo tudi v Sloveniji, na skrajnem robu vrelega kotla, hrepeneli po miru. Skoraj tako je bilo, kot da brez njega ne bi mogli živeti; samo predstavljam si lahko, kako so se počutili Sarajevčani. Pomanjkljivi daytonski mir pa je mesto Sarajevo in pravzaprav celotno Bosno za vedno pahnil v vice. Ne pekel, pa tudi nebesa ne. Ne pekel, pa tudi vsakdanje življenje ne.

* * *

Na drugi strani reke Miljacke, v četrti Skenderija, je majhna knjigarna in kavarna. Imenuje se *Buybook* in deluje kot nekakšno zbirališče literatov. Pravzaprav sem večino tistih, ki sem jih spoznala v Sarajevu, srečala ravno v kavarni *Buybook*, ki človeka proti koncu hladnega zimskega dneva vabi kot magnet. Kava je vroča, dim gost in vzdušje prijetno. Pri *Buybooku* imajo tudi odlično izbiro knjig v angleščini, veliko boljše kot v drugih predelih nekdanje Jugoslavije, k čemur je gotovo prispevala obsežna mednarodna skupnost v Sarajevu. Na treh mizah ob knjižnih policah je razpostavljen obsežen izbor knjig o Bosni (*Bosna: kratka zgodovina* Noela Malcolma, *Bosna: kulturna zgodovina* Ivana Lovrenovića, *Jugoslavija: kratka zgodovina* Leslieja Bensona, *Bosna in Hercegovina: izdana tradicija* Roberta J. Donieja, *Obnova Balkana* Thanosa Veremisa itd.). Postavljene skupaj – v knjigarnah Londona in New Yorka bi bile razpršene med knjige o politiki in filozofiji, potopise in druge neliterarne kategorije – stokajo od bosanske bolečine: "Naj ima ta izkušnja kak pomen! Naj imata naš pogum in izguba kakšno težo! Učite se od nas!"

Moj prvi odziv, ko sem slišala nemo moledovanje knjig, je bil enak kot med pogovori s Sarajevčani in sprehodi po mestu, ko so mi razkazovali prizorišča pokolov in razrušenih stavb. Vse je bilo videti tako skrajno nesmiselno, tako plehko, tako ganljivo: kajti skrajnemu junaštvu je sledil mlačni kompromis. Ko pa sem bolje razmislila, sem ugotovila, da moramo v Sarajevčanih še vedno videti svoje junake, se učiti od njihovega neuspeha, in kar je še pomembnejše, od svojega.

Obleganje Sarajeva in njegove posledice so še vedno pomembni. Pomembni so tudi po 11. septembru, ki je Bosno pahnil v novo brezno pozabljenja (in zaradi še enega nesmiselnega preobrata usode potisnil muslimanske žrtve v Bosni, od katerih je po vojni marsikateri postal še previdnejši, v vedno bolj sumljivo luč). Kmalu po spodletelem poskusu 'ustvarjanja narodov' v nekdanji Jugoslaviji so se Združene države Amerike in nekatere njihove zaveznice kljub očitnemu odporu do take dejavnosti ozrle za bolj visokotečimi projekti – v Afganistanu in zdaj v Iraku. Kadar koli se Amerika pripravlja na nov poskus ustvarjanja narodov, se nikoli ne spomni svojih neuspehov – Bosne in podobnih –, temveč svojih edinih slavnih in uspešnih posegov (tistih, pri katerih je res prišlo do *peripeteie* in *agnorisis*): namreč v povojni Nemčiji in na Japonskem. Intelektualci in zgodovinarji tuhtajo, zakaj sta bila ta dva primera uspešna.

Nekateri omenjajo dejstvo, da sta bili Nemčija in Japonska vojaško poraženi, medtem ko Srbi v Bosni, stranka Baas in talibani niso bili (preprosto so izginili z bojišča). Nekateri kažejo na velikanski politični kapital, in kar je bilo ravno tako odločilno, na denar Marshallovega načrta in njegove japonske ustreznice. Drugi omenjajo zgodovinsko navzočnost demokratičnih in razsvetljenskih vrednot (kar bi lahko pojasnilo uspeh v povojni Nemčiji, ne pa tudi v povojni Japonski). Zelo redki, če sploh kdo, pa v teh uspešnih zgodbah omenjajo tako imenovano "starodavno sovraštvo med narodi". Nemška in japonska družba sta bili enoviti. Ko sta bili poraženi, ranjeni in izčrpani, naveličani vojne in smrti, sta vse preostale moči vložili v proces obnove. Bosna, Afganistan in Irak so izrazito raznorodne družbe, in ko so bile poražene, ranjene in izčrpane, naveličane vojne in smrti, so vseeno našle presenetljivo moč, da so zanetile notranji razkol, kar je neizogibno imelo katastrofalne posledice za uspešno ustvarjanje naroda. Čeprav predstavniki Evropske unije zelo neradi vidijo, da jih kdo omenja v tej družbi, se celo sorazmerno mirna Unija danes sooča s podobnim izzivom ustvarjanja narodov: Kako naj oblikuje skupno identiteto, cilje in vodstvo v tako zelo raznorodni družbi?

Trenutno demokracija predstavlja edino možnost za reševanje težav v razklnih družbah (Paštun proti Tadžiku, sunit proti šiitu in oba proti Kurdu, Srb proti Hrvat in oba proti Bošnjaku, nova Evropa proti stari) demokracija. Demokracijo in svobodne volitve imamo v rokah kot srebrne količke, da jih zabodemo v srce etničnemu, verskemu in narodnostnemu ločevanju. Vendar tudi ta rešitev ne upošteva tistega, kar nas uči zgodovina. Pomislite: v nasprotju z današnjimi razmerami je bila leta 1953, skoraj desetletje zatem, ko je prejšnja totalna vojna zavihrala čez Jugoslavijo, Bosna bleščeč uspeh v procesu ustvarjanja naroda. Gospodarska proizvodnja je presegala predvojno. Begunci so se v velikem številu vrnili na svoje domove. Odstotek porok med odraslo mladino različnih etničnih skupnosti je naraščal. Vendar je do take rešitve in sprave prišlo po drugi svetovni vojni in ne po najnovejši. In niso je dosegli demokratični voditelji, temveč železna roka maršala Tita. Totalitarne oblasti so bile vedno sorazmerno uspešne pri dušenju notranjih razprtij (narodnostnih in vseh drugih). Uvajanje demokratične svobode za vse in vsakogar največkrat poglobi razdore, prispeva k temu, da se začno posamezne skupine včasih tudi z nasiljem zahrbtno boriti za oblast. Ne trdim, da bi morali spodbujati nastanek enovitih držav (s pomočjo etničnega čiščenja ali kako drugače) ali da je totalitarna oblast boljša od demokratične. Vendar je morda že skrajni čas, da se nehamo učiti od svojih časovno precej odmaknjenih uspehov in se po poduk raje ozremo k svojim nedavnim neuspehom. Preden pozabimo na junake obleganja, se raje učimo od poraza njihovih vrednot.

* * *

Tistega večera pred odhodom iz Sarajeva sem stala na Vojkinem balkonu, prav tam, kjer so prvo jutro vojne streljali nanjo. Strmela sem navzdol v mestne

luči. "Oh, želim si, da bi se vsi vrnili," sem vzdihnila. Delno sem imela v mislih razkropljene begunce, otroke in vnuke, brate in sestre na Nizozemskem, v Švici, Kanadi, Avstraliji. Mislila pa sem tudi na etični smisel obleganja, kljubovanje, dramatično veličino. Zdaj je vse izpuhtelo. Vse se zdi zaman.

Vojka je stala med vrati za menoj in prav tako strmela v luči, ki so migetale v mračni sarajevski kotlini. V odgovor mi je povedala svojo željo.

"Želim si, da bi bila odšla iz Sarajeva in se ne bi nikdar več vrnila."

Vojka ni hrepenela po vrnitvi beguncev, temveč po njihovi usodi. Naj so beguncem še tako surovo odvzeli preteklost, imajo vsaj prihodnost. Sarajevo ima le preteklost.